

UOT 81

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ RELYEF LEKSİKASININ İŞLƏNMƏ METODİKASI

E.E.Hüseynova

(AMEA-nın akademiki M.Z.Nağısoylu tərəfindən təqdim edilmişdir)

Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasının etimologiyası ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. İlk etimoloji tədqiqatlarla məşğul olanlar arasında öncə Avropa, xüsusən də, ingilis və alman dilçiləri fərqlənmişlər. Oğuz qrupu türk dillərini tədqiq edərkən, relyef leksikasının bir sıra tarixi mənşə etibarilə dəyişikliyə uğramış formaları ilə rastlaşmaq mümkündür. Bu formalar bəzi türk dillərində hazırda işlənsə də, bəziləri dəyişikliyə uğramışdır. Dəyişiklik bəzi türk dillərində qrammatik quruluşla bağlıdırsa, bəzilərində bu dəyişikliyi yeni leksik vahidin işlənməsində görmək olar. Qrammatik dəyişiklik isə səs artımı və ya hərf düşməsi şəklində özünü göstərir. Oğuz qrupu türk dillərində relyef etimologiyasının tədqiqi, eyni zamanda qədim qaynaqlara müraciət etməklə, tarixi zaman kəsiyində sözlərin daşdığı anlamın necə dəyişməsinə araşdırmaq və sözlərin formalarının dəyişməsi, müxtəlif mənbələrdə onların necə təsvir olunması etimoloji tədqiqatlarda bariz nəticələr əldə etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı, Oğuz qrupu türk dillərinin etimoloji lüğətlərini tədqiq edərkən, tarixi zaman kəsiyində bu və ya digər relyef leksikası vahidinin müxtəlif mənbələrdə hansı formalarda işləndiyini görə bilərik. Relyef leksikasına daxil olan sözlərin qədim qaynaqlarda işlənen şəkillərinin bəziləri cüzi, bəziləri isə tamam fərqli formada indi də türk dillərinin leksikasında işlənir.

Açar sözlər: Oğuz qrupu türk dilləri, relyef leksikası, etimologiya, qədim qaynaqlar, orta əsr lüğətləri, Avropa tədqiqatçılarının əsərləri

Giriş

Dillərin etimoloji yaxınlığı, mənşə və tarixilik baxımından tədqiqi ilə həvəskarçasına ilk məşğul olanlar arasında XVIII əsrin ingilis dilçisi Vilyam Consonu misal göstərmək olar. Dünya dilləri ilə yanaşı, türk dillərinin də Ural-Altay və tunqus, mancur dilləri ilə müqayisəsinə həsr olunmuş tədqiqatlar və etimoloji lüğətlər də geniş auditoriya tərəfindən hələ XIX əsrin ortalarından ciddi tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Türk dilçiləri arasında İsmet Zeki Eyuboglu, Hasan Eren, Erkan Kirazın türk dilinin etimoloji lüğətləri, Azərbaycan dilçilərindən B.Əhmədovun "Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti", əcnəbi dilçilər arasında isə Marti Rəsənenin "Türkdilli xalqların etimoloji lüğəti", Lazar Budaqovun "Türk-tatar dilinin müqayisəli lüğəti" və s. kimi onlarla müqayisəli, etimoloji lüğətləri misal göstərmək olar. Etimoloji lüğətlərin bəziləri isə bir dilin və ya dil ailəsinə daxil olan dillərin deyil, hər hansı bir

dil ailəsi ilə digər bir dil ailəsinin müqayisəsinə həsr olunmuş etimoloji, müqayisəli lüğətlərdir. Misal olaraq, A.Raikin "Monqol dilinin etimoloji lüğəti" (burada türk dilləri ilə monqol dilləri müqayisə edilməklə, onların tarixi bazisində oxşar məqamları tədqiq edilir), V.Qorçevskaya, V.Çinçius, T.Buqayevanın "Tunqus-mancur dillərinin müqayisəli təhlili" kimi lüğətləri göstərmək olar. Etimoloji lüğətin materialları, Sergey Starostin, A.Dibo, O.Mudrakın "Altay dilinin etimoloji lüğətləri" türk dillərinin etimoloji tədqiqi baxımından qiymətli məxəzlər sayıla bilər.

Məkan, ərazi, üzərində gəzdiyimiz mühiti bildirən yer sözünün qədim türk dilində *yir** olaraq *torpaq*, *yer*, həmçinin Kaşğarlı Mahmudun lüğətində *er/ir** formasında, *yer*, *ir/yir** formasında isə *yer*, *daş*, *şimal* şəklində rast gəlmək mümkündür ki, bu forma hal-hazırda uyğur türkçəsində də işlənilməkdədir [1, s.751]. Bununla yanaşı, *yer* formasında 1070-ci ildə qələmə alın-

mış “Divani Lügət-it Türk”də də *yer, yurd, yaşayış məkanı* olaraq keçməkdədir. 1400 il əvvələ aid “Dədə Qorqud” eposunda isə *yerli* biçimi vardır ki, bu da *yerləşik, sabit* mənasında, digər türk dillərində isə cüzi fərqlə demək olar ki, eyni formada işlənməkdədir. Türkmən, Azərbaycan və türk dillərində *yer*, başqırd dilində *yir/er*, xakas dilində *çir*, tuva dilində *çer*, yakut dilində *sir*, çuvaşca *ser* formalarında işlənməkdədir. [2, s. 88] Həmçinin türk dilləri ilə tunqus-mancur dillərinin yaxınlığı hipotezi olan Ural-Altay cərəyanının tərəfdarları bu sözlə tunqus-mancur dilində *yerke* formasında işlənən *dünya, aləm* mənalarını verən sözün eyni tarixi kökdən gəldiyi fikrini müdafiə edirlər. [3, s.355] Həmçinin ilkin formalarda bu sözün *yertinçü/yirtinçü* formaları vardır ki, Marti Rəsənen monqol dilində işlədilərən *yirtinçü* sözünün də türk dilinin təsiri altında əmələ gəldiyinin tərəfdarıdır. Bununla yanaşı, bu sözün hind-avropa dillərinin bir çoxunda cüzi fərqlə, söz köklərinin eyniliyi şəklində işləndiyini də görə bilərik. Belə ki, sanskrit dilində *ira*, yunan dilində *eraz*, latın və italyan dillərində *terra*, fransız dilində *terre*, alman dilində *erde*, ispan dilində *tierra* formasında işləndiyini müşahidə etmək mümkündür. XIV əsr türk şairi Qazi Bührhanəddinin Divanındakı şeir nümunəsinin təhlili zamanı da *yer* sözünün *yir* biçimində işləndiyini görmək olar:

*Yir yaşıl ağaç ağ oldu gül kızıl
Yar elin al bağbana kul yazıl* [4, s.49].

V.Radlovun 1894-cü ildə nəşr etdirdiyi “Qədim türklərin Monqolustandakı əlyazmaları” kitabında *ərazi, yer* mənasında *yan, äzqänti, aku, örpan* kimi fərqli sözlərin də eyni mənanı ifadə etdiklərinin şahidi olur [5, s.116], [5, s.96], [5, s.86], [5, s.99]. V.Radlov *yan* sözünün *bölgə, ərazi* mənalarından əlavə, *qayıtmaq* feili kimi də işləndiyini qeyd etmişdir.

Azərbaycan dilində işlənən *dəniz* sözünün etimologiyası da qədim yazılı abidələr araşdırıldığı zaman keçmişlərə dayandığını görmək mümkündür. Belə ki, ilk dəfə *dəniz* sözünün türk yazılı qaynaqlarında *teniz* formasında və *göl* və ya *dəniz* mənasında işləndiyini, eyni zamanda 1070-ci ildə qələmə alınmış “Divani Lügət-it Türk”də də bu şəkildə yazıldığını müşahi-

də etmək mümkündür. Bununla yanaşı, bu sözün altay dilində *tənis* yazılışı Ural-Altay dil nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına bu dillərin qohum olduqlarını sübuta yetirir. Digər tərəfdən tatar dilində *diñəz, diñgəz*, monqol dilində *çiñgiz*, çuvaş dilində *tines* formalarına da rast gəlinir. Bu sözün öz növbəsində qədim türk dilindəki *teñ* sözündən gəldiyi güman edilir ki, qədim türk dilində onun həm *maili*, həm *bərabər*, həm də *oxşar* mənaları vardır. Həmçinin *teñ* sözünün qədim türk dilində *başı dönmək* mənasında feil olaraq işləndiyini də görə bilərik.

Azərbaycan, qaqaz və türk dillərində *göl* mənasında işlənən sözün tarixi kökü ilə bağlı araşdırmalar fərqlidir. Belə ki, qədim türk dilində ilk yazılı qaynaqlara keçən forması *köl* olan sözün 735-ci ildəki Orxon-Yenisey abidələrində eyni mənada *göl* olaraq işləndiyi müşahidə olunur:

*Anı yaynıp Türgi Yargun költe bozdumuz.
Onu dağıdıb, Tirgi Yargun göldə məğlub etdik.*

V.Radlovun 1894-cü ildə qələmə aldığı “Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei” əsərində *göl* sözünün ilkin forması *köl* olaraq qarşımıza çıxır [5, s.114].

Türk dilində dənizin, çayın, materikin kənarı mənasında işlədilən *kıyı* sözünün ilk yazılara keçdiyi məqam Ceyms Hamilton tərəfindən Çinin Dunhuanq mağarasında aşkar olunmuş X əsrə aid qədim uyğur buddist mətnlərindən ibarət “Yaxşı və pis hökmdar nağılı”nda *kıdığ* formasında işlədilmişdir:

*Taluy ögüzke kıdığına tegürdi
Okyanus ırmağının kıyısına vardılar* [6, s.146].

Kıd feili qədim türk dilində *kəsmək, qırmaq* mənalarında işlənmişdir. Bu söz İbni Mühənnə lügətində *kıyığ*, altay dilinin lebed ləhçəsində *kıy*, uyğur dilində *kıdığ/kıtığ*, türk dilində *kıyı*, xakas dilinin saqay dialektində *kıyığ*, çağatay dilində *kıy* formasında işlənməkdədir.

Yüksək relyef formalarından olan Azərbaycan dilində *dağ* şəklində işlənən sözün qədim türk yazılı abidələrindən ilk əvvəl, 735-ci ilə aid Orxon-Yenisey abidələrində *tağ* formasında işləndiyini müşahidə etmək mümkündür:

*Tagda sığun ötser
Dağda geyik bağırsa* [7].

Müasir Türkiyə türkcəsində bu söz *dağ* şəklində yazılsa da, tələffüz prosesində *ğ* samiti düşür, *a* saiti qoşa *daa* tələffüz olunur. Qırğız dilində isə *o* saitinin uzanması ilə *too* şəklində yazılıb, tələffüz edilir. Öz növbəsində uyğur dilində *tağ*, uyğur dilinin dialektlərində *tak*, özbək dilində *tag*, qazax və çuvaş dillərində *tav* şəklində yazılır. Çin dilində *tai*, sanskrit dilində *ta*, ölü dil olan Babil dilində *tahy*, Anadolu dialektlərində *tag* şəklində tələffüz olunur. Monqol dilində isə *tag*, sözü ilə bərabər, *tayiğa* formasının da işləndiyini müşahidə etmək olar.

Qaya sözünə ilk dəfə X əsrə aid İrqi Bitikdə heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan *kaya* formasında rast gəlinir. *Kaya* sözünün keçdiyi digər bir qədim mənbə X əsrə aid uyğur yazılı abidələridir ki, burada da *kaya* formasında işlənməklə, eyni mənanı ifadə edir. 1988-ci ilin Türk Dil Qurumunun nəşr etdiyi "Türk dilinin izahlı lüğəti"ndə *kayaç* sözü *qaya* mənasında işlənir. Monqol dilində *qaya* sözünün *kadan*, *kada*, tunqus-mancur dillərində *kadaqa*, *kadar* formasında təsadüf olunması M.Rəsənen və digər Ural-Altay dil nəzəriyyəsi tərəfdarlarının bu bənzərliyin onların eyni kökdən gəldiyini iddia etmələrinə səbəbdir. Belə ki, monqol dilindəki *kadan* sözünün *uçurum*, *dik yamaçlı qayalıq* mənaları olsa da, *qaya*, *daş* mənasında *kayr/kayrmag/kayrkag* sözləri də işlənir. Bununla yanaşı, "Bulqat əl Müştəq" kitabında bu sözün bir neçə variantlarına: *qaya*, *haya*, *aya* təsadüf etmək mümkündür. Qırğız, qazax dillərində *kaya*, tuva, şor, çağatay, uyğur dillərində *qaya* formasında işləndiyini müşahidə etmək mümkündür.

Digər bir məqam türk dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də bir çox variantları olan *oyuq*, *oyrat*, *oymaq*, *oyma* sözlərinin kökü olan *oy* ismidir. *Oy* sözü "Qədim türk dilləri lüğəti"ndə *çuxur*, *dərinlik* mənalarında çıxış edir [8, s.365]. Öz növbəsində M.Rəsənen *oy* isminin *deşmək* mənasında işlənən feildən törədiyini iddia etmişdir.

İlk dəfə "Oğuz xaqan haqqında rəvayət" əsərində *tala* formasında rast gəlinən və müasir Azərbaycan dilində də eyni formada heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan işlənən *tala* sözünün Orta Asiyanın digər müasir türkdilli xalqlarında da heç bir dəyişiklik olmadan işləndiyini görə bilərik. Belə ki, başqırd, noqay, qazax dillərində *t-d* əvəzlənməsi ilə *dala*, yakut dilində ilk *a* saitinin uzanması

ilə *tala* şəklində işlənir. Ural-Altay nəzəriyyəsinin tərəfdarlarından olan M.Rəsənen monqol dilində *tala* şəklində işlənən bu sözü türk dili ilə monqol dillərinin yaxınlığının əlaməti olaraq göstərməklə, bu hipotezin doğruluğunu isbatlamağa çalışmışdır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *bərk mineralların narın dənələri* mənasında işlənən *qum* sözünün ilkin yazılı qaynaqlarda uyğurların yaxşı və pis hökmdarın nağılı əlyazmasında min il əvvələ aid versiyada *kum* şəklində verildiyini müşahidə edə bilərik [9, s.209]:

Yeri *kumu* alkı kümüş

Toprağı *kumu* tümüyle gümüştü [7].

Monqol dilində müvafiq anlayış *kumak* sözü, latın dilində *humus*, yunan dilində *khoma* sözləri ilə ifadə olunur. Türk dillərinin əksəriyyətində uyğur, çağatay, türkmən, qazax, tatar, başqırd dillərində *kum*, özbək dilinin bəzi dialektlərində şəkilçisinin əlavə edilməsi ilə bir qədər fərqli *kumak*, *kubak* formalarında işlənir.

Azərbaycan dilində *mis* metalının adı eyni formada uyğur və özbək dillərində işlədilir. Qazax və qırğız dillərində *mis* sözü ilə yanaşı, bənzər anlayışı vermək məqsədilə qazax dilində *jez*, qırğız dilində isə *cez* və *pakır* sözləri işlədilir. Burada, *pakır* sözündə *p* samiti *b* samitinin qarşılığı rolunda çıxış edir ki, türk, başqırd və tatar dillərində bu söz cingiltili samit olan *b*-nin köməyiylə *bakır* formasında işlədilir. Bu sözə ilk olaraq qədim uyğur mətnlərində, daha sonrakı orta dönm ədəbiyyatlarında Müqəddimətül Əl Ədəbdə *yez* şəklində rast gəlinir. Bununla yanaşı, fars dilində də, bu sözün *مس* [*mis*] şəklində işləndiyi məlumdur. Kaşğarlı Mahmud "Divani Lüğət-it Türk" adlı əsərində *bakır* sözünün Çin valyuta vahidi olduğunu da qeyd edir.

Nəticə

Qeyd etmək olar ki, Oğuz qrupu türk dillərinin tədqiqi yalnız bu dilin alimləri tərəfindən deyil, eyni zamanda əcnəbi dilçilər tərəfindən də aparılmışdır. Relyef leksikasının etimoloji aspektlərinin tədqiqi sözlərin ilkin variantlarının hazırda Oğuz qrupu türk dillərində qismən və ya tamamilə fərqli formalarda işləndiyini göstərir, həmçinin qədim mənbələrin tədqiqi sözlərin dəyişilməsini izləmək baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *İsmet Zeki Eyuboğlu*. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul, 1991
2. *Тенишев Э.Р.* Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков. Лексика. М.: Наука, 2001.
3. *Цинцус В.И.* Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Л.: Наука, 1975.
4. *Şahin Sürmeli*. Kadı Burhareddin Divanı: Anlam Çerçevesi. Gaziantep, 2005.
5. *Radlof. W.* Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Sankt-Petersburg, 1894.
6. *Vedat Köken*. İyi ve Kötü Prens Öyküsü: Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması. TDK Yayınları. İstanbul, 2015
7. www.etimolojiturkce.com
8. Древнетюркский словарь Академия наук СССР. Институт языкознания Л.:Наука, 1969.
9. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006
10. Французско-русский словарь. Dictionnaire Français-Russe. М.: Русский язык, 1979.
11. Nuovo Grande Dizionario Italiano-Russo. Новый большой итальянско-русский словарь. М.: Русский язык, 2011.
12. Киссас ул Анбиёи Рабгузий. Узбек адабиёти, Казан, 1881.
13. *Vasary Istvan*. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elnure.huseynova@mail.ru

METHODOLOGY OF USING RELIEF LEXICON IN TURKIC LANGUAGES OF OGHUZ GROUP

E.E.Huseynova

There are a number of works by linguists associated with the study of the etymology of relief vocabulary in the Oguz group of Turkic languages. European, especially English and German linguists singled out among those involved in primary etymological research. When studying the Oguz group of Turkic languages, we can see the forms of embossed dictionary that have been modified by a number of historical sources. Some of these forms currently are used in Turkish and some have changed. The change is due to the grammatical structure in some Turkic languages, and it's possible to see some Turkic languages in the development of a new lexical unit. Grammatical change manifested in the form of increasing or decreasing a letter. The relief etymology of the Turkish language in a Oguz group is also important from the point of view of studying the changing meaning of words in the historical period with reference to ancient sources. Changing the forms of words, describing them in different sources is important for achieving outstanding results in etymological research. At the same time, while studying the etymological vocabulary of the Oguz group, we can see some forms of relief vocabulary in various sources that were used in the historical period. Some words used in embossed vocabulary of ancient sources with minor changes are still used and some have completely changed.

Keywords: *Oguzh group of Turkic languages, relief lexicology, etymology, ancient sources, medieval dictionaries, works of European researchers*

**МЕТОДИКА УПОТРЕБЛЕНИЯ РЕЛЬЕФНОЙ ЛЕКСИКИ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ ОГУЗСКОЙ ГРУППЫ**

Э.Э.Гусейнова

Существует ряд работ, связанных с изучением этимологии рельефной лексики в огузской группе тюркских языков. Европейские, в особенности английские и немецкие, лингвисты были выделены среди тех, кто занимался первичными этимологическими исследованиями. При изучении огузской группы тюркских языков можно найти некоторые формы рельефной лексики, которые были заменены рядом исторических предпосылок. Некоторые из этих форм в настоящее время на турецком языке используются, а некоторые изменились. Изменение связано с грамматической структурой в некоторых тюркских языках, в других наблюдается развитие новой лексической единицы. Грамматическое изменение проявляется в форме увеличения или уменьшения буквы. Рельефная этимология в огузской группе тюркских языков также важна с точки зрения изучения меняющегося значения слов в историческом периоде применительно к древним источникам. Изменение форм слов, описание их в разных источниках важно для достижения выдающихся результатов в этимологических исследованиях. В то же время, изучая этимологическую лексику огузской группы, мы можем видеть, какие формы рельефной лексики в различных источниках использовались в историческом периоде. Некоторые слова, использованные в рельефной лексике в древних источниках, с незначительными изменениями до сих пор используются, а некоторые изменились – полностью.

Ключевые слова: *огузская группа тюркских языков, рельефная лексика, этимология, древние источники, средневековые словари, работы европейских исследователей*